

RANOKRŠĆANSKE CRKVE S KONTINUITETOM U PREDROMANICI U ZADRU

Ana JORDAN KNEŽEVIĆ, dipl. arh.
Zadar

UDK 726.54 (497.5 Zadar)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 21. XII. 2009.

U članku se obrađuje ranokršćanska arhitektura s kontinuitetom u predromanici u Zadru. Analiziraju se crkve s prostora grada, kao i njegova prigradskog prostora. Riječ je o bazilikama sv. Petra, sv. Tome, sv. Stjepana, sv. Marije Velike, sv. Ivana na Relji, te o crkvama sv. Petra Starog i Andrije, dosta jednostavnih oblika, nastalima adaptacijom antičkog prostora. Sve zadarske bazilike imaju vrlo sličnu (gotovo identičnu) formu, oponašajući prvu podignutu monumentalnu baziliku sv. Petra, kod koje će se razviti cijeli biskupski kompleks grada. Takvo oponašanje arhitekture veže se uza zatvoreni zadarski poluotok, podložan širenju međusobnih utjecaja. Bazilike nastaju na prostoru javnih građevina, prateći dosta pravilan raspored rimskih ulica. Sve su crkve imale kontinuitet u predromanici, kada su djelomično pregrađene ili im je obnovljen interijer. Tada su se zadržali i već postojeći ranokršćanski titulari, i to najčešće posvećeni sv. Petru, sv. Mariji i sv. Ivanu.

Ključne riječi: *Zadar, ranokršćanske crkve, kontinuitet, predromanika.*

UVOD

Početakom 4. stoljeća (nakon Milanskog edikta 313. god.) nastaju prvi kršćanski objekti u Zadru. To je razdoblje od vladavine cara Konstantina I. (306. – 337.) do vladavine cara Teodozija (379. – 395.), koji 380. godine proglašava kršćanstvo jedinom zakonitom državnom religijom. Prvim tragom kršćanske zajednice na zadarskom području mogu se smatrati ostatci oratorija, izgrađenog na prostoru taberni rimskog foruma, na čijim se temeljima gradi bazilika sv. Petra. Krajem 4. i početkom 5. stoljeća kršćanstvo postaje jedina dopuštena religija, te se ono širi iz grada u prostore njegova agera. Jačanjem moći crkve, biskup postaje važna osoba u diplomaciji i širenju kršćanstva. Prvi je imenom poznati zadarski biskup Felix (*Felix episcopus Jaderinus*), koji sudjeluje na koncilu u Akvileji (381. god.).¹ S vremenom se razvija potreba za gradnjom crkvenih objekata, koji u važnim središtima poput Zadra dobivaju bazilikarnu

¹ U Zadru nije moguće utvrditi kontinuitet biskupa od kraja 3. do početka 7. stoljeća. Osim biskupa Feliksa, poznat nam je još biskup Andrija sa crkvenih sabora u Saloni 530. i 533. godine. Kod Salone nije takav slučaj, gdje pratimo njihov kontinuitet djelovanja; Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002., 6.

formu. Takva “monumentalna” zdanja većinom se grade uz trasu glavnih gradskih ulica ili nerijetko uz prostor gradskih bedema i vrata. Rimski Jader u kasnoj antici zasigurno je imao razvijen urbanistički plan, u čijem prostoru nastaju ranokršćanske bogomolje vrlo sličnih dimenzija i karakteristika. Samo je jedan primjer gradnje veće ranokršćanske bazilike koja nastaje izvan gradskih zidina, a to je bazilika sv. Ivana, izgrađena na predjelu gradske nekropole. Početkom 5. st. Zadar je ostao pošteđen brojnih barbarskih provala, što je omogućilo da se vjerski život nesmetano razvija i jača. U razdoblju bizantske vlasti, u doba cara Justinijana (527. – 565.), dolazi do novog procvata kršćanstva, kada se u gradu dograđuje katedralni sklop, a obnavljaju se i ostale već postojeće crkve.

U ranom srednjem vijeku ranokršćanske su crkve zadržale svoju funkciju u službi kulta, a djelomično su bile adaptirane i nadograđene. Od ranokršćanskog vremena ostao je tako neprekinut kontinuitet života sakralnih građevina u Zadru, ali i na širem njegovom području. O tome nam osim postojeće arhitekture, najbolje svjedoče i predromanički crkveni kameni namještaj instaliran u interijerima ranokršćanskih crkava. Kontinuitet kasnoantičke baštine nije se samo zadržao u kulturi, već i u civilnim i crkvenim organizacijama grada.

Za današnje istraživanje zadarskih crkvenih građevina važni su, osim pisanih djela autora prošlih stoljeća, i dokumenti koji nam vizualno i precizno bilježe raspored objekata i sakralnih prostora u gradu, ali i njegovu predgrađu.² Tako iz 16. st. potječe *Maketa Zadra* koja se čuva u Pomorskom muzeju Venecije te *Plan Zadra* i najbliže okolice iz Ratnog arhiva u Beču, koji nam vjerno predočavaju sliku grada u to vrijeme.³ Uz to treba istaknuti arhivsku građu koja se odnosi na povijesne podatke, usko vezane s donatorima, obnoviteljima, a možemo reći i graditeljima, bilo da su oni svjetovnog ili duhovnog karaktera.

U Zadru je pet bazilika imalo kasnoantičku konstrukciju. Istraživanjima je dokazano da su one imale svoj kontinuitet u razdoblju ranog srednjeg vijeka. To su bazilike koje su predmet analize ovog rada: katedrala sv. Petra (sv. Anastazije), bazilike sv. Stjepana (u kasnijem razdoblju posvećena sv. Šimi), sv. Marije Velike, sv. Tome i sv. Ivana Krstitelja ispred grada. Ovim ranokršćanskim bazilikama treba pridodati i crkve sv. Andrije i sv. Petra Starog, gdje je postojao kontinuitet iz ranokršćanskog perioda, s tim da crkva sv. Andrije (prvotno nastala) nije bila bazilikarnog oblika. Prva konzervatorska istraživanja na nekoj ranokršćanskoj crkvi u Zadru obavio je početkom

² Na veliku starost zadarskih crkava prvi je upozorio Carlo Federico Bianchi, zatim W. Gerber, koji je pretpostavio da zadarske crkve imaju svoj ranokršćanski sloj. U razdoblju između dva svjetska rata djelovali su Eynar Dyggve te Luka Jelić. Od istraživača zadarskih sakralnih objekata u prošlom stoljeću svakako treba istaknuti i rad Ive Petriciolija.

³ Ivo PETRICIOLI, “Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije”, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 2, 1958., 101 – 124; Isti, “Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (18), 1989., 150 – 152.

prošlog stoljeća arhitekt Ć. M. Iveković, i to na krstionici katedrale.⁴ Arheološka istraživanja, kao i temeljna konzervacija svih ostalih građevina započinju tek u drugoj polovini prošlog stoljeća. Na žalost, pojedini objekti ni do danas nisu doživjeli cjelokupna istraživanja, pa i ne možemo uvijek sa sigurnošću govoriti o njihovom prvobitnom izgledu. Ipak, svojim prepoznatljivim arhitektonskim osobinama ranokršćanske bazilike na prostoru grada bitno pridonose spoznaji ranokršćanske kulture u zadarskoj sredini i njezinom kontinuitetu u predromanici, dajući tako važnost i značenje Zadru kao kulturnom centru na tlu Dalmacije.

BAZILIKA SV. PETRA (KATEDRALA SV. STOŠIJE)

Oratorij (*domus ecclesiae*) čini jezgru biskupskog kompleksa s ranokršćanskom bazilikom. Taj ranokršćanski nukleus začet je na prostoru Foruma, i to u antičkom vremenu gdje rimski trg još uvijek funkcionira u prostoru grada.⁵ Oratorij, kao prva zajednica kršćana u Zadru, nastaje u prostoru triju taberni (desete, jedanaeste i dvanaeste) već u prvoj polovini 4. stoljeća. Njegova unutrašnjost bila je vjerojatno podijeljena parapetom na prednji i stražnji dio. Oratorij odgovara tipu dvoranske bogomolje veličine 17 x 11 m. Na začelnoj strani imao je upisani subselij. U prednjem dijelu oratorija pod je bio prekriven mozaikom od bijelih kvadratnih *tessera*. Gradnjom biskupskog kompleksa, do oratorija je dograđena bazilika i krstionica, a na njegovom prostoru podignut je katekumenej.

Ranokršćanska bazilika bila je posvećena sv. Petru, a nastala je u 5. st. kao dio biskupskog kompleksa podignutog na prostoru gradskog foruma.⁶ Zadarska katedrala je preuređena u 12. st. u posve novom romaničkom obliku, kada je vjerojatno i posvećena sv. Anastaziji (Stošiji).⁷ Pedesetih godina prošlog stoljeća Grga Oštrić je

⁴ Ćiril Metod IVEKOVIĆ, "Krstionica kod stolne crkve sv. Stošije i vrijeme građenja njezina i crkve sv. Donata", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 258, Zagreb, 1937., 1 – 14.

⁵ Nenad CAMBI, "Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali", *Materijali*, 12, 9. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 1976., 225.

⁶ Biskupski je kompleks nastao na dijelu rimskog foruma i građevina s njegove sjeverne strane.

⁷ Već u 5. st. pepeo ove svetice premješten je iz Sirmija u Carigrad. U 9. st. zadarski biskup Donat donosi iz Carigrada relikvije ove svetice. U 10. st. car Konstantin Porfirogenet u svojoj knjizi *O upravljanju Carstvom* opisuje hram koji je posvećen sv. Anastaziji, pri čemu ne navodi ime neke starije bazilike. Ipak, katedrala je još u njegovo vrijeme posvećena sv. Petru, čiji je kult bio jako utjecajan i značajan, koliko na prostoru samoga grada, tako i na njegovu ruralnom području. Da je ona u to vrijeme bila posvećena sv. Petru potvrđuje nam i natpis *O princeps Petre principium caelestis avlae claviger...* na ciboriju prokonzula Grgura iz prve polovine 11. stoljeća. Čak i u 15. st. u kalendaru katedrale bilježena je njezina posveta sv. Petru i Pavlu. Car Konstantin Porfirogenet zanemaruje te činjenice jer mu iz političkih razloga odgovara nazvati zadarsku baziliku imenom svetice koja se štuje u Carigradu; Pavaša VEŽIĆ, "Po čemu je u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti Halkopatrejskoj bazilici u Carigradu?", *Diadora*, sv. 20., Zadar, 2001., 301 – 311; I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960., 15 – 18.

započeo istraživanje na ovom objektu, otkrivši izvorne dijelove zidova. Na veliku starost crkve uputio je i Ivo Petricioli, koji je 1972. i 1973. god. istraživao prostor krstionice katedrale i katekumeneja.⁸ Istraživanja uz apsidu katedrale kratko je vodila Ksenija Radulić u razdoblju od 1977. do 1983. godine. Većinu radova namijenjenih zaštiti i uređenju katedrale i popratnih prostorija izvodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture pod vodstvom Pavuše Vežića. Najopsežniji radovi su obavljani prilikom njezina temeljna uređenja od 1988. do 1991. godine.

Od izvorne strukture ranokršćanske bazilike sačuvani su dijelovi južnog i začelnog zida te obla apside, istaknuta u prostoru (na južnom boku, sačuvana u visini do 7 m). Dužina bazilike iznosila je 30 m, a širina oko 20 m. Polukružna apside joj se nalazila na istočnoj strani, dubine 8 m, s unutrašnjim promjerom od 13,5 m. Na njezinu je plaštu bilo pet polukružnih prozora širokih oko 1,90 m i visokih oko 2,80 m. Pred apsidom su se nalazila dva snažna pilastra na koja su se upirale kolonade, te dva stupa koja su nosila slavolučnu stijenu (*arcus maior*). Od jednog do drugog stupa tekla je polukružna svećenička klupa (*subselium*), iza koje je bio ophodni prostor deambulatorij prekriven mozaikom.⁹ Unutrašnja podjela brodova s rasporedom nosača nije sačuvana, pa tako nije ni poznata. Car Konstantin VII. Porfirogenet (912. – 959.) u svojoj knjizi *O upravljanju Carstvom* opisuje zadarsku katedralu i iznosi toliko vrijedne podatke o stupovlju i ukrasu bazilike.¹⁰ Uspoređujući zadarsku katedralu s važnom Halkopratejskom bazilikom u Carigradu, autor navodi: “*Hram sv. Anastazije je duguljast, sličan Khalkopratejskom hramu, sa stupovima zelenim i bijelim, čitav oslikan drvenim drvopisom, a pod mu je od čudesna mozaika*” (sl. 1.).¹¹ Iako djelomično istražena, Bogorodičina crkva u Carigradu sigurno je bila većih dimenzija od zadarske bazilike. Međutim, njihove sličnosti treba ponajviše tražiti u prostornoj strukturi i sadržajima arhitekture koji su naveli cara da ih na temelju toga usporedi.¹²

⁸ I. PETRICIOLI, “I più antichi edifici cristiani a Zara”, *Arheološki vestnik*, sv. 23, Ljubljana, 1972., 332 – 334; Isti, *Katedrala sv. Stošije – Zadar*, Zadar, 1985., 10.

⁹ P. VEŽIĆ, “Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 12, Zagreb, 1986., 161 – 177; Isti, “Starokršćanski sloj katedrale u Zadru”, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., 165 – 181.

¹⁰ Mate SUIĆ, “Zadar u ‘De administrando Imperio’ Konstantina Porfirogeneta”, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 27-28, Zadar, 1981., 5 – 26; Milenko LONČAR, “On the Description of the Churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar”, *Hortus artium medievalium*, vol. 5., Zagreb – Motovun, 1999., 236 – 237.

¹¹ Treba pretpostaviti da se ne radi o “drvenim drvopisima” kako navodi pisac, već o freskama koje se učestalo javljaju u ranokršćanskim crkvama. Isto tako, opisujući stupove od mramora, podne mozaike, pa i gabarite crkve, autor nam daje naslutiti da se ne radi o ranosrednjovjekovnoj već o ranokršćanskoj bazilici; N. CAMBI, “Neki problemi starokršćanske arheologije”, 239 – 276.

¹² M. Lončar detaljno je opisao unutrašnjost Bogorodičine crkve u Carigradu, opisujući protokol za blagdane kada carska svita pohodi crkvu u Carigradu; M. LONČAR, “On the Description”, 236.

Tijekom ranog srednjeg vijeka napravljene su prve preinake na prostoru ranokršćanske bazilike, i to vjerojatno u vrijeme zadarskog biskupa Donata. Tada su uz apsidu prigradene pastoforije, a po sredini prezbiterija manja kriptna ili konfesija. Napravljena je i kapela u dnu lijevog bočnog broda, gdje je pohranjen mramorni relikvijar s pepelom sv. Anastazije. Ranokršćanska bazilika trajala je sve do 12. st., kada je sagrađena nova romanička katedrala na matrici prethodne bazilike. U liturgijskoj funkciji ostali su *protesis* i *diakonikon* iz ranosrednjovjekovne faze, kao i krstionica te katekumeneja.

Pred bazilikom nisu izvršena veća istraživanja, pa se o tragovima atrija ili nartekse može govoriti samo na temelju indicija. Tek manjim arheološkim istraživanjem 1984. godine otkriven je dio antičke ulice koja se protezala iza taberna u cijeloj dužini rimskog foruma. Ranokršćanska bazilika je svojim izgledom poslužila kao model za gradnju ostalih bazilika u gradu.

Diakonikon se nalazio uz pročelje bazilike na početku njezina južnog broda. On je sagrađen na način da je, iskoristivši već postojeće zidove, zauzeo prostor jedne rimske taberne. Svojom veličinom je tako odgovarao mjerama same taberne (11,20 x 5,40 m). Sa bazilikom ga je povezivao prolaz u zajedničkom zidu.¹³ U ranom srednjem vijeku *diakonikon* je pretvoren u cisternu, kada je s unutrašnje strane prigradjen novi sloj zida. Tada mu je pridodan red stupova i arhitrava koji je bio postavljen po sredini nove cisterne.¹⁴

Krstionica (baptisterij) katedrale nalazi se između *diakonikona* i katekumeneja, prislonjena je uz katedralu, i to na njezin južni zid. Krstionica je bila sačuvana u potpunosti, a onda je bombardiranjem grada 1944. godine gotovo do temelja srušena. O izgledu krstionice prije bombardiranja pisao je Č. M. Iveković, po čijoj je dokumentaciji i napravljena njezina faksimilna rekonstrukcija.¹⁵ Krstionica je centralna građevina složena tlocrta od vanjskog šesterokuta i unutrašnjeg šesterolista. Zauzima prostor od dvije rimske taberne. Njezine vanjske plohe raščlanjene su nišama. Po sredini krstionice nalazio se križni krsni zdenac, pronađen tek u tragovima.¹⁶ Nad krsnim zdencem izdizao se šesterokutni tambur sa šesterokrilnim lepezastim svodom. Svaka stranica tambura ima prozor karakterističnog gljivastog oblika. Kutove tambura s vanjske strane

¹³ P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Disertacija, Zadar, 1993.

¹⁴ O izgradnji ranosrednjovjekovne cisterne pisao je P. VEŽIĆ, "Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru", *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1979., 517 – 536.

¹⁵ Č. M. IVEKOVIĆ, "Krstionica kod stolne crkve sv. Stošije", 1 – 14.

¹⁶ I. Petricioli je 1973. godine istraživanjem otkrio krsni zdenac; I. PETRICIOLI, "Contribution a la recherche de la plus ancienne phase de construction de la chatedrale de Zadar", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 77., Split, 1984., 245 – 250. Opširnije je o zdencu krstionice pisao P. Vežić, koji je ustanovio da je u romaničkoj fazi nad ranokršćanskim zdencem izgrađen zdenac novog, oktogonalnog oblika s kružnim stubištem; P. VEŽIĆ, "Zdenac krstionice u Zadru", *Peristil*, 35/36, Zagreb, 1992./93., 17 – 23.

podupiru kosi kontrafori. Visina cijele građevine iznosila je 10 m, a dužine vanjskih stranica oko 5,5 m. Iz krstionice se prema bazilici ide kroz vestibul. Na suprotnoj strani su vrata prema biskupskom dvoru, a na istočnoj strani vrata za katekumenej. Godine 1989. otkriven je zdenac do krstionice.¹⁷ Dosta dugo se u literaturi raspravljalo o vremenu postanka krstionice zadarske katedrale. Ipak, ona se sa svojim poligonalnim izgledom može vezati uz arhitekturu ranokršćanskog perioda, i to 6. stoljeće (sl. 2.).¹⁸

Katekumenej je bio prislonjen uz baziliku, i to s njezine južne strane.¹⁹ Pri završetku južnoga broda današnje katedrale postojala su vrata koja su održavala nesmetanu komunikaciju između katekumeneja i prvotne bazilike. Na pročelnom zidu katekumeneja postojala su još dva prolaza prema krstionici bazilike, kao i dva prolaza na južnom zidu koja su vodila prema predvorju.²⁰ Katekumenej je izgledom odgovarao jednostavnoj jednobrodnoj građevini (poput dvorane), s polukružnom apsidom na istočnoj strani. Njegova širina iznosila je oko 9 m, a dužina od pročelja do začelja oko 14 metara. Katekumenej je imao apsidu koja je s vanjske strane bila poligonalna, a s unutrašnje potkovasta. Ulazila je u dubinu oko 4,50 metara. Apsida je bila presvođena polukalotom, a prema naosu rastvorena potkovastim slavolukom. Uz apsidu bila je postavljena svećenička klupa, koja je sačuvana samo u tjemenu. U gornjem dijelu zida apside pronađeni su ostatci trifore s originalnim stupićima, impost-kapitelima i lukovima. U središnjem polju prozora naknadno se ugradila kamena tranzena (sl. 3.).²¹ Prednji dio katekumeneja bio je ogradom odvojen od stražnjeg dijela, a svojim gabaritom odgovarao je širini taberne koju je zauzimao. Pod katekumeneja bio je prekriven mozaicima. Mozaik u prednjem dijelu još je uvijek dobro sačuvan, a prikazuje starozavjetnu temu – *Izvor života* (sl. 4.).²² Može se zaključiti da je mozaik sa svojim ikonografskim motivom postavljen u vrlo značajnom sakralnom

¹⁷ P. Vežić smatra da je zdenac najvjerojatnije napravljen zbog napajanja krstionice vodom; P. VEŽIĆ, “Krstionica u Zadru”, *Peristil*, sv. 34., Zagreb, 1991., 13 – 23.

¹⁸ N. CAMBI, *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj. Antika*, 2002., 225; Isti, “Neki problemi starokršćanske arheologije”, 246.

¹⁹ Katekumenej je bio prislonjen uz stražnji zid rimskih taberni, koji je ovdje iskorišten i služio je kao zajednički zid južnog broda bazilike i katekumeneja.

²⁰ Pretpostavlja se da se radi o predvorju jer je svojom južnom stranom katekumenej bio uži od dubine rimskih taberni na kojima je nastao. Uz taj slobodan prostor u 9. st. podignut će se crkva sv. Donata s bočnim prigradnjama, čiji su kontrafori pronašli oslonac upravo na južnom zidu katekumeneja; P. VEŽIĆ, *Crkva sv. Trojstva*, Split, 2002.

²¹ Tranzena je podijeljena u dva pravokutna polja s rešetkom od horizontalnih, vertikalnih i dijagonalnih stupića. Iako se radi o tranzeni antičkih obilježja, ona je naknadno ugrađena u apsidu, i to u periodu ranog srednjeg vijeka.

²² Tema “Izvor života” – Biblija, Stari zavjet, Psalam 42/2., *Leksikon ikonografije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., 296. Mozaik u sredini ima prikaz kantarosa s košutom i jelenom sa strana, te stabala pored njih. Jedan je od značajnijih prikaza sa starozavjetnom tematikom u umjetnosti ranokršćanskog vremena na tlu Dalmacije.

prostoru, što je inače karakteristika ranokršćanskih crkava. Od mozaika u drugom dijelu katekumeneja sačuvala se samo bordura s geometrijskim ornamentom, pretpostavlja se iz istog perioda. Katekumenej se (kao i krstionica katedrale) na temelju mozaika i poligonalne apside datira u 6. stoljeće.²³

U srednjem vijeku prostor ranokršćanskoga katekumeneja prenamijenjen je u sakristiju (sl. 5.).²⁴ Tada je i ugrađena prije spomenuta predromanička kamena tranzena u prostor trifore. Sakristija je tada dobila i nova vrata na ulazu iz katedrale.

Biskupski kompleks u Zadru, kao kultno i upravno središte crkvene dijeceze, nastao je na dijelu rimskog foruma. Ovaj dominantan prostor podijeljen je na rezidencijalni i onaj bitniji, kulturni dio (sastoji se od bazilike s aneksima). Rezidencijalni dio namijenjen životu i radu biskupa sastoji se od *biskupske palače* s pratećim prostorima i malom ekonomijom. Ekonomiju čini vrt s odgovarajućim gospodarskim zgradama, a bio je zatvoren ograđenim zidom koji je imao vrata. U njemu se nalazio preuređeni zdenac s foruma.²⁵ U razdoblju od 1984. do 1987. god. obavljali su se istraživački radovi, kao i uređenje prostora nadbiskupske palače.

BAZILIKA SV. TOME

Bazilika sv. Tome pripada razdoblju 5. st., kada se grade i ostale ranokršćanske bazilike u Zadru. Svojim izgledom i crkvenim kamenim namještajem interijera ova bazilika ima najbližu sličnost sa bazilikom sv. Stjepana, ali za razliku od nje, pa i ostalih zadarskih bazilika, bila je nešto manjih dimenzija. Nalazila se zapadno od danas romaničke benediktinske crkve sv. Krševana. Uz titular sv. Tome, nazivala se i bazilikom sv. Silvestra i sv. Križa, a u funkciji je bila do 1807. godine.²⁶ Bazilika je u vremenu od 1820. do 1823. godine bila pregrađena u školsku zgradu, kada je i većim dijelom porušena. Bombardiranjem u II. svjetskom ratu škola trpi velika oštećenja, a tako i bazilika. Po završetku rata pristupilo se gradnji nove zgrade koja je trebala zamijeniti porušenu školsku zgradu na mjestu same bazilike. Tada započinje i prvo istraživanje na ovom objektu, koje je otkrilo na sjeverozapadnom zidu zgrade tri portala, dva bočna s polukružnim lukom i središnji gotičkoga oblika, s motivom uklesanog križa (sl. 9.).²⁷ Pri kopanju temelja nove zgrade pronađeni su brojni ulomci

²³ P. VEŽIĆ, "Starokršćanski sloj katedrale", 165 – 181.

²⁴ I. PETRICIOLI, *Katedrala sv. Stošije*, 38.

²⁵ Istraživanjima 1976. i 1984. god. otkriven je bunar; Ivo FADIĆ, "Ime prokonzula Cn. Tamphilus Vala na zdencu zadarskog foruma", *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 1986.

²⁶ Crkva se imenom sv. Tome spominje po prvi put u dokumentu iz 1036. godine. Nakon što se u nju preselila bratovština sv. Silvestra, nazivala se i imenom tog svetca (poslije 1412. god.). Mnogo kasnije bila je posvećena sv. Križu, budući da je tu bila preseljena istoimena bratovština.

²⁷ Gotički portal pogrješno je opisan kao ostatak "trijumfalnog luka crkvice Sv. Silvestra". Godine 1953. objavljen je *natječaj za regulaciju*, pri čemu su se zanemarili podatci koje je istraživanjima donio

kamene plastike, među kojima i stupići s bifora i ulomci ciborija.²⁸ Prva arheološka istraživanja crkvenog prostora započela su 1969. godine, kada su otkrivene baze stupova sjevernog niza, polukružna originalna apsida bazilike, te na jugozapadnom zidu tri zazidane originalne bifore, do tada nepoznate javnosti.²⁹ Nakon istraživanja bazilika je uspješno konzervirana i djelomično restaurirana. Na žalost, ovaj je vrlo vrijedan spomenik dugo vremena bio krivo prenamijenjen (u 19. st. čak je i porušen gradnjom spomenute školske zgrade), a donedavno je služio kao trgovina obuće. Danas se u njemu nalazi poslovnicu Zagrebačke banke.

Radi se o trobrodnoj bazilici dužine 25,50 m i širine oko 15 m. Prostor je bio podijeljen kolonadama u tri lađe, gdje je raspon srednje lađe oko 7 m, a bočnih 3,5 m. Bazilika je imala po sedam stupova s kubičnim kapitelima u svakoj arkaturi. Na istočnoj strani u prostoru se isticala polukružna apsida unutrašnje širine 6,90 i dubine oko 6 m (sl. 6.). Na pročelju su sačuvana bočna vrata prema sjevernoj lađi, a na začelju ostatci vrata u dnu jednog i drugog bočnog broda (vjerojatno izlazi prema pastoforijama). Na južnom zidu bazilike nalaze se još dva bočna ulaza, a zasigurno su takvi ulazi funkcionirali i na sjevernom zidu. Uzdužni su zidovi u svom gornjem dijelu imali red od pet bifora. U izvornom obliku sačuvan je samo onaj na južnoj strani crkve (sl. 7.). Svaka bifora se sastoji od stupića s impost-kapitelom na koji se oslanjaju lukovi.³⁰ Izvorni raspored i oblik nosača brodova bazilike nije nam poznat. Sačuvani su tek temelji pod kolonadama, kao i ostatci zidanih pilastara pred apsidom, te njihovi ostatci na suprotnoj strani unutrašnjeg lica pročelja. U bazilici je pronađena veća količina kamene plastike (stupići s ukrašenim kapitelima, kapiteli s blago povijenim listovima itd.), a najznačajniji su ulomci pluteja ograde svetišta ukrašeni osmerokutima s rozetama i križevima (sl. 8.).

C. F. Bianchi, a koji su potvrdili da je crkva bila trobrodna; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, vol. I, Zadar, 1877., 428 – 430. Otkrivanjem makete Zadra u Pomorskom muzeju Venecije iz XVI. st. mogle su se ustvrditi točne dimenzije crkve; I. PETRICIOLI, “Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije”, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, sv. II, Zadar, 1956./57., 118; Isti, “Jedan nepoznati arhitektonski spomenik u Zadru”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 4, 1966., 59 – 70.

²⁸ Rekonstruirane su tri strane ciborija, dok je četvrta imala sačuvana samo dva ulomka. Radi se o ukrasu pletenica s troprutom vrpcom, s životinjskim likovima. Najveći fragment ima prikaz s likom psa. Ciborij bi po svojim karakteristikama pripadao grupi skulptura bliskih ciboriju prokonzula Grgura datiranom od 1030. do 1035. godine; I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Zadru*, Zagreb, 1960., 18.

²⁹ I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, “Izvještaj o istraživanju i konzervaciji ostataka bazilike sv. Tome u Zadru”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 1975., 101 – 109.

³⁰ Stupići s bifora imaju kapitule s ukrasom bademastog lista, s likom ptice ili palme među njima (slično na bazilici sv. Stjepana). Na jednom stupiću bifore nalazi se palmeta i križ, učestali motiv koji se tada javlja u arhitekturi i na kamenoj plastici.

CRKVA SV. ANDRIJE (SV. PETAR STARI I ANDRIJA)

Radi se o prostoru koji je prvotno služio kao oratorij, naknadno pregrađen u ranokršćansku crkvu sv. Andrije. Budući da oratorij zasigurno nastaje u vremenu organiziranja prvih kršćanskih zajednica u Zadru, možemo reći da je on, nakon oratorija katedrale, jedan od najstarijih pronađenih kulturnih objekata na prostoru grada, pa je i njegova datacija usko povezana uz sam početak 5. stoljeća.

Ranokršćanska crkva sv. Andrije nalazi se zapadno od današnje tržnice u Zadru. Jednim svojim dijelom podignuta je na rimskoj ulici, što kod zadarskih bazilika nije slučaj, budući da one nastaju pravilnim rasporedom u prostoru gradskih insula ili javnih građevina (sl. 10.). Na oratorij, tj. poslije crkvu sv. Andrije dograđen je četvrtasti kompleks s istočne strane, koji je u predromanici pretvoren u dvobrodnu crkvu sv. Petra Starog. Riječ je o jedinstvenom spoju arhitekture koja nam daje zanimljiv primjer dvojne crkve, gdje je crkva sv. Andrije putem ulaza na svojoj apsidi bila povezana s predromaničkom crkvom sv. Petra Starog (sl. 11.). Crkve su na taj način odvojeno funkcionirale u dužem periodu kroz srednji vijek. C. F. Bianchi je prvi spomenuo arhitekturu ovih građevina, pokupivši sve podatke iz tradicije i njemu pristupačnih izvora, dok je prvo arheološko istraživanje u unutrašnjosti dvobrodne crkve sv. Petra Starog izvršio G. Smirich još davne 1886. godine.³¹ Poslije je njegove nacрте objavio T. G. Jackson, opisujući crkvu dvobrodnog oblika, i pri tomu je datirajući u 9. stoljeće.³² Obje su crkve bile teško oštećene tijekom bombardiranja u II. svjetskom ratu. Godine 1959. izvršena su manja istraživanja na površini crkve sv. Andrije, kada se ustanovilo da su dijelovi crkve sv. Andrije stariji od crkve sv. Petra Starog, što je uvjetovalo da se i jedan i drugi objekt temeljito istraže. Provedeni su konzervatorski radovi od 1961. do 1962. godine, koji su potvrdili da prvotna crkva sv. Andrije potječe iz ranokršćanskog vremena. Na taj način su negirane dotadašnje teorije koje su govorele da je riječ o građevini iz mnogo kasnijeg razdoblja (15. st., pa i kasnije).³³

Unutrašnjost crkve sv. Andrije sastoji se od jednobrodna prostora s polukružnom apsidom, istaknutom u svojoj osi. Širina apsida iznosi 2,90 m, a dubina 2,20 m. Apsida je natkrivena polukalotastim svodom. Naos crkve u svojoj širini iznosi 5,30 m. U cijelom potezu crkva ima najbolje sačuvan dio južnog uzdužnog zida koji iznosi 12 metara.

³¹ Kada su crkvu preuzele redovnice samostana sv. Marcele iz Nina u XVI st., crkva se nazvala njezinim imenom. C. F. Bianchi govori o crkvi *sv. Marcele*. Očito je da Bianchi tada ne poznaje imenom građevinu koja se nalazila u produžetku crkve sv. Andrije; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, 380 – 382; Giovanni SMIRICH, “S. Pietro vecchio in Zara”, *Ephemeris Bihancensis*, Zadar, 1894., 22 – 23.

³² Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, vol. I, Oxford, 1887., 262 – 263.

³³ I. PETRICIOLI – Svetislav VUČENOVIĆ, “Crkve sv. Andrije i sv. Petar Stari u Zadru”, *Diadora*, 5, Zadar, 1970., 177 – 200; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, 21 – 22.

U predromaničko doba, kao dodatak glavnom crkvenom prostoru (sv. Andriji), nastaje dvobrodna crkvice sv. Petra Starog. Tlocrt crkvice ima trapezoidan oblik. Prostor je podijeljen jednim zidanim pilastrom i dvama stupovima u dvije lađe koje imaju konstruirane križne svodove (sl. 13.). Na istočnoj strani nalaze se dvije četvrtaste apside s nepravilnim izduženim svodovima koje se oslanjaju na ugaone trompe. Do apside crkve sv. Andrije postavljena su dva nepravilna svoda koja se oslanjaju na oblinu apside. Oltarni prostor međusobno je odijeljen masivnim zidom, a dio oltara od naosa oltarnom pregradom (danas se vide samo dijelovi baze pregrade). Svi elementi stupova većinom su antičke spolije (sl. 14.), koje su sekundarno upotrijebljene. Jedan od stupova koji umjesto kapitela pridržava antičku bazu ima uklesana tri križa. Od pojedinih ulomaka crkvenog kamenog namještaja zanimljiv je stupac kvadratne forme s uklesanim križem, pronađen u pregradnom zidu crkve. Prilikom rušenja pregradnih zidova u crkvi sv. Andrije otkriveni su kameni ulomci, većinom kasnijih predromaničkih obilježja (ulomci arhitrava s natpisom). Za kraj se može reći da se ovdje radi o zaista zanimljivom kontinuitetu u gradnji između dviju crkava, koji se iz ranokršćanskog nastavlja u ranosrednjovjekovno vrijeme, kada i nastaju takve specifične adaptacije ili prenamjene prostora.

BAZILIKA SV. MARIJE VELIKE (VELIKA GOSPA)

Ostatci ove ranokršćanske bazilike nisu dovoljno istraženi i danas se o njoj govori samo na osnovu indicija. Ipak, poznato nam je da ona ima svoj kontinuitet u ranoj romanici, u gotici se pregrađuje, a u renesansi ruši 1570. godine, i to zbog izgradnje novog fortifikacijskog sustava. Bazilika se nalazila nedaleko od gradske luke, istočno od današnje tržnice, uz srednjovjekovne gradske zidine. Prvi put se spominje u ispravi iz 1190. godine.³⁴ Ulomci kamenog crkvenog namještaja i kod ove bazilike vjeran su dokaz da je ona održavala svoju liturgijsku funkciju i u ranokršćanskom i u predromaničkom vremenu. Pronađeno je pet ulomaka ranokršćanskog pluteja i jedan veći dio predromaničkog pluteja, koji se može datirati u drugu polovinu 8. ili na početak 9. stoljeća.³⁵ Taj plutej pronađen je nedavno, a nalazi se u Arheološkom muzeju u Zadru. Pronađen je i ulomak kamene grede s nizom predromaničkih kuka poviše natpisa *...ntroibo in domo tvo dn...* (sl. 12.). Od ostalog predromaničkog crkvenog namještaja značajni su primjeri tri impost-kapitela iz prvih arheoloških istraživanja crkve. Stariji

³⁴ Crkva se prvi put spominje u ispravi 14. svibnja 1190. godine, gdje se spominje "*Marinus Sancte Maioris plebanus cum clero suo.*" Najvjerojatnije je bila posvećena Uznesenju Marijiniu ili, prema kalendaru, Velikoj Gospi. Nakon što je tu pohranjeno tijelo sv. Šimuna, crkva postaje prvi hram posvećen tom svetcu u 15. stoljeću.

³⁵ P. VEŽIĆ, "Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru", *Biogradski zbornik*, 1, Biograd i njegova okolica u prošlosti, Znanstveni skup, Biograd, 11. – 13. 11. 1998., Zadar, 1990., 247 – 262; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, 23.

pisci rečenu baziliku opisuju kao jednu od najznačajnijih i najljepših srednjovjekovnih crkava u gradu. Ona je svojim dimenzijama, uz katedralu, zasigurno bila i jedna od najvećih (sl. 15.).³⁶ Osim kulta sv. Marije, u bazilici se gajio i kult sv. Zoila, zaštitnika grada, a preko 300 godina tu se čuvalo i tijelo sv. Šimuna.³⁷ Važan nam je i njezin titular koji potvrđuje štovanje kulta Bogorodice, karakterističan za ranokršćanski period 5. stoljeća (u Zadru je u tom vremenu postojala i crkva sv. Marije Male).

BAZILIKA SV. STJEPANA (DANAS SV. ŠIME)

Bazilika se nalazi unutar istočnih gradskih bedema, u neposrednoj blizini glavnih vrata rimskog Jadera. Nastala je na mjestu prostrane, vjerojatno javne građevine. Svojim položajem zauzima važno mjesto u urbanističkoj strukturi grada uz glavni *decumanus*, kao i bazilika sv. Petra na suprotnoj strani zadarskog poluotoka. De Ponte, Fondra i Farlati još u 17. i 18. st. govore o njezinoj prošlosti, a Bianchi u 19. st. opisuju stare stupove sjeverne kolonade u unutrašnjosti crkve.³⁸ Iako su stariji pisci bili upoznati s povijesnim izvorima, dugo se smatralo da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi. W. Gerber je među prvima 1912. godine iznio pretpostavku da bi se moglo raditi o adaptaciji ranokršćanske crkve.³⁹ Poslije su tu pretpostavku potvrdila istraživanja koja je radio Zavod za zaštitu spomenika kulture (pod vodstvom P. Vežića) i Arheološki muzej u Zadru, provedena tijekom 1984. i 1985. godine.⁴⁰ Tim je istraživanjima utvrđeno da je ranokršćanska bazilika sv. Stjepana velikim dijelom izvorno sačuvana ispod današnje crkve sv. Šime. Na temelju osobitosti arhitekture, njezin se nastanak datira u 5. stoljeće. Godine 1632. u tada adaptiranu baziliku sv. Stjepana preneseno je tijelo sv. Šimuna s rakom od pozlaćenog srebra. Od tada crkva nosi titular posvećen tom svetcu.

Ranokršćanska bazilika podijeljena je u tri lađe širine 20,30 m i dužine od pročelja do začelja 30,70 m (sl. 16.). Imala je oblo svetište na istočnoj strani s apsidom istaknutom u prostoru. Pred apsidom su se nalazila dva jaka pilastra, a do svakog po jedan stup kao nosači slavolučne stijene. Apsida je svojim promjerom bila šira od raspona središnjeg broda (širine 9,40 m, a dubine 7,20 m). Uokolo njezina plašta bila je

³⁶ Na temelju ustanovljene sjeverne kolonade, očuvane strukture južnog zida, kao i konstrukcije bočnih vrata s dijelom glavne apside, može se zaključiti da je crkva bila većih dimenzija, približno 30 x 20 m; P. VEŽIĆ, "Crkva sv. Marije Velike u Zadru", *Diadora*, 8, Zadar, 1975., 119 – 139.

³⁷ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, 397 – 400. Nakon Bianchija, o crkvi je pisao i Vitaliano Brunelli, a dio njenog inventara obradio je i Carlo Cecchelli; V. BRUNELLI, *Storia della città di Zara*, Venezia, 1913; C. CECHELLI, *Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia*, Zara, 1932. U novije vrijeme najveći dio arhivske građe o radovima na crkvi iznio je Cvito FISKOVIĆ, *Zadarski sredovječni majstori*, Split, 1959.

³⁸ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, 340 – 351.

³⁹ W. GERBER, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens*, Dresden, 1912., 116.

⁴⁰ P. VEŽIĆ, "Starokršćanska bazilika sv. Stjepana (crkva sv. Šime) u Zadru", *Diadora*, 11, Zadar, 1989., 323 – 343.; Miljenko DOMIJAN – I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, *Sjaj zadarskih riznica. Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1990., 296.

postavljena svećenička klupa.⁴¹ Bazilika ima do danas u potpunosti sačuvane kolonade, što je izniman primjer, s obzirom da su svi stupovi iz antičkog vremena. Sigurno je da su oni u ranokršćanskom periodu iskorišteni u gradnji sekundarnom upotrebom. Kolonade se sastoje od osam stupova i devet lukova na svakoj strani. Sjeverna strana sastoji se od reda kaneliranih stupova s korintskim kapitelima. Južna strana ima niz od glatkih stupova, s dorskim kapitelima s naopako okrenutom bazom (sl. 17., 18.). Lukovi južne kolonade jednaki su oblikom, građom i načinom zidanja kao i oni na sjevernoj, što govori o istovremenosti njihove izgradnje. Pojava korištenja ovakve antičke kamene plastike u interijerima ranokršćanskih crkava gotovo je neizostavna na zadarskom području. Na pročelju bazilike bila su troja vrata (prema srednjoj i sporednim lađama), ali ostali su sačuvani tragovi samo vrata koja su vodila prema glavnoj lađi. Taj glavni ulaz u crkvu bio je širok preko 3 metra.

Najbolje je sačuvan južni zid bazilike dug 30,70 metara. U svojoj donjoj zoni, na strani do pročelja imao je bočna vrata (naknadno zazidana) koja su bila široka 1,60, s očuvanim rasteretnim lukom građenim od radialno složenih tegula i klesanaca. Zid je imao i druga vrata, prema apsidi. U gornjem dijelu nalazio se niz od sedam bifora (sl. 19.). Po sredini svake bifore je stupić s impost-kapitelom na koji su oslonjeni lukovi prozora (sl. 20.). Sjeverni zid nije izvorno sačuvan, a vjerojatno je imao kao i južni niz sa biforama, te u donjem dijelu dvojna vrata. Bazilika je svojim mjerama (bez prostora apside), 20 x 30 m, vrlo slična nekim bazilikama u Zadru, kao što su one sv. Petra i sv. Marije Velike. Niz sa biforama na bočnom uzdužnom zidu pronalazimo i na bazilici sv. Tome, gdje se uočava identično rastvaranje plohe zida. Može se zaključiti da su obje građevine napravljene po istim uzorima. Od kamene plastike iz ranokršćanskog vremena sačuvalo se nekoliko ulomaka, a kao najznačajniji je dio pluteja ukrašen dvostrukim i dvoprutim osmerokutima s rozetama u središtu svakog oktogona i križevima u romboidnim poljima među njima.⁴² Bazilika sv. Stjepana jedna je od najljepših, ali i najsačuvanijih primjera ranokršćanske arhitekture na ovom području.

BAZILIKA SV. IVANA

Najveća ranokršćanska bazilika na zadarskom prostoru bila je bazilika posvećena sv. Ivanu Krstitelju. Zauzimala je središnji dio rimskog groblja na predjelu današnjeg zadarskog naselja *Relja*. Pretpostavlja se da je ona bila cemeterijalnog karaktera, iako

⁴¹ Na Grunembergovu crtežu Zadra iz 15 st. prikazana je apside s tri velike monofore, poput onih na katedrali. Crtež je nastao prije rušenja apside i preuređenja prezbiterija bazilike u 17. stoljeću; Tomislav RAUKAR – I. PETRICIOLI – Franjo ŠVELEC – Šime PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409. – 1797.*, Prošlost Zadra, III, Zadar, 1987., reprodukcija, 64.

⁴² Visina pluteja iznosi 120 cm. U 14 st. dospio je u sjevernu bočnu lađu, gdje je poslužio kao pregrada kapele. Po stilskim karakteristikama vrlo je sličan pluteju pronađenom u bazilici sv. Tome; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2005., 167.

nisu pronađeni nalazi koji bi nam tu činjenicu i potvrdili. Ulomci kamenog crkvenog namještaja svjedoče nam da je crkva održavala liturgijsku funkciju sve do romaničkog vremena. Vjerojatno je potom propala, da bi u 14. st. bila obnovljena kao zadužbina zadarske obitelji Grisogono, kada se stari titular crkve sv. Ivan Krstitelj zadržao. Uz crkvu je bio razvijen i poznati samostan sv. Ivana koji je okupljao franjevce trećoredce i glagoljaše. Prva istraživanja na ovoj bazilici izvodila su se nedavno, tek 1995. godine, suradnjom zadarskog Konzervatorskog odjela Uprave za zaštitu kulturne baštine (pod vodstvom P. Vežića) i Arheološkog muzeja u Zadru (voditelj B. Nedved) (sl. 21.).⁴³ Bazilika je tada djelomično otkrivena s plitko sačuvanim zidovima, koji su ipak omogućili rekonstrukciju njezina izgleda.

Skromni ostatci bazilike temeljito su istraženi samo u zoni prezbiterija. Ipak, uspjela se ustanoviti cijela njezina širina i cijeli tok sjevernog, kao i pročelnog zida. Bazilika je imala monumentalan izgled, dužine oko 42 m i širine oko 18 m. Bila je podijeljena u tri lađe. Na istočnoj strani nalazila se upisana polukružna apsida dubine preko 7 m.⁴⁴ Uz apsidu su bile prislunjene pastofrije u dnu bočnih lađa. S njezine unutrašnje strane nalazila se svećenička klupa. I kod ove bazilike su pred apsidom stajala dva masivna zidana pilona, na koje su se oslanjale kolonade i luk slavolučne stijene. Apsida je svojim promjerom bila šira od raspona glavne lađe (sl. 22.). Pod apside bio je ukrašen mozaikom “*s ukrašenim rubom, bordurom u obliku pletenice*”.⁴⁵ Od dijelova arhitektonskog ukrasa i kamenog crkvenog namještaja ranokršćanske bazilike sv. Ivana sačuvano je tek nekoliko skromnih ulomaka: komad nadvratnika portala ukrašen s tri uklesana križa, dva imposta ugrađena u temeljima srednjovjekovne crkve, fragmenti tranzene, ulomak ambona, te nekoliko ulomaka stupova, većinom kasnoantičkih profilacija.⁴⁶ Da je bazilika bila sačuvana i obnovljena u ranom srednjem vijeku svjedoče nam ulomci kamenog namještaja s dekoracijama predromaničkih stilskih odlika: ulomak pilastra oltarne pregrade, ulomak ugrađen u ugao apside s motivom pletera, dva ulomka kamenih greda s volutama (motiv *kuka*), dio mramorne ploče sa saćastim ukrasom, te jedna u cijelosti sačuvana greda s volutama.⁴⁷

Od srednjeg vijeka na mjestu ranokršćanske bazilike nastaju crkve koje su svojim izgledom bile znatno manjih dimenzija, pa možemo reći i jednostavnijeg i

⁴³ P. VEŽIĆ, “Crkva sv. Ivana ispred Grada u Zadru”, *Diadora*, 18-19, Zadar, 1997., 275 – 297.

⁴⁴ Istraživanjima u Sukošanu pored Zadra, u crkvi sv. Kasijana, otkriveni su ostatci koji nas upućuju na ranokršćansku crkvu s upisanom apsidom, vrlo sličnu kao kod bazilike sv. Ivana.

⁴⁵ P. VEŽIĆ, “Crkva sv. Ivana”, 280.

⁴⁶ Klesarskom obradom ulomak ambona odgovara sličnim stranicama propovjedaonice u Srimi kraj Šibenika; Zlatko GUNJAČA, *Srima – kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture*, Šibenik, 1985., katalog 156.

⁴⁷ Greda na prednjoj strani u gornjoj zoni ima volute (dimenzije ulomka 115 x 18 cm). Početkom 20. st. greda je bila ugrađena na začelju, pod zabatom novog svetišta. Uklonjena je 1995. godine kada je konzervirana apsida crkve.

nepravilnijeg izgleda (crkva iz 14. st.). Crkva je više puta obnavljana kroz povijest; u 17. st. te početkom prošlog stoljeća, kada je stekla današnji izgled.⁴⁸ Nastanak ove ranokršćanske bazilike veže se uz 5. stoljeće.

ZAKLJUČAK

Vrijeme u kojem su nastale ranokršćanske građevine u Zadru i na zadarskom području odgovara vremenu njihova nastanka u Dalmaciji. Prvi oratorij na kojem se stvara budući kršćanski centar grada nastaje u njegovom središtu, i to u okruženju kulturnih mjesta poganskih religija. Zadar se tako razlikuje od drugih gradova na našoj obali, pa tako i Salone, gdje puno veća kršćanska sredina stvara svoj centar na gradskom suburbiju. Gradnja bazilika na prostoru koji je već imao sakralnu funkciju postaje u kasnoj antici određeno pravilo koje se u osnovi poštuje. Takav kontinuitet kulturnog ili svetog mjesta uvjetuje gradnju prvih sakralnih objekata, a zatim i svih ostalih koji će nerijetko biti grupirani uokolo ili u neposrednoj blizini. Primjer Zadra pokazuje da je on iznimka, i po odabiru prvog kulturnog mjesta, i po zatvorenom gradskom prostoru podložnom stvaranju arhitekture koja će biti oponašana gotovo kod svih bazilika. Osim oratorija na kojem će se razviti cijeli biskupski kompleks s katedralom, u gradu nam je poznato postojanje još jednog oratorija, i to onog u prostoru ranokršćanske crkve sv. Andrije. Jesu li i ostale zadarske crkve razvile svoju povijest upravo na temeljima jedne takve dobro organizirane kršćanske zajednice, za sada ostaje otvoreno pitanje.

U 5. st., kada je kršćanstvo jedina priznata religija u Carstvu, u Zadru se počinju graditi ranokršćanske bazilike. Poticaj za njihovu izgradnju dale su Konstantinove bazilike u Rimu i Svetoj zemlji. Zadar tada gradi svoj biskupski kompleks, a s njim i baziliku sv. Petra. Slijedeći primjere na susjednoj obali, sagrađena je monumentalna ranokršćanska bazilika koja postaje uzor za sve ostale gradske bazilike: Sv. Tomu, Sv. Stjepana, Sv. Mariju Veliku i Sv. Ivana na Relji. Svojim jednostavnim izgledom, ali i velebnim interijerom, odgovarala je arhitekturi tog vremena koja se rađala u kršćanskom duhu. Bazilika je bila trobrodna, s južne strane imala je *diakonikon* i krstionicu, a vjerojatno je i oratorij tada imao neku funkciju. Njezino prostrano oblo svetište na istočnoj strani odredilo je širinu srednjeg broda i njegove odnose prema bočnim brodovima (1 : 3). Dimenzijama se bazilika prostirala 20 m u širinu, a dužina joj je od pročelja do začelja bila 30 m. U pravilu su sve zadarske bazilike pratile ovakav raspored arhitekture i bile su sagrađene na prostoru gradskih insula, uz glavne

⁴⁸ Na *Planu Zadra* iz 16. st., koji se čuva u Ratnom arhivu u Beču, opisuju se vrata tj. "Porta" koja se nalaze u blizini bazilike sv. Ivana. Bazilika je tada prikazana kao izduženi pravokutnik, ali u proporcijama ranokršćanske bazilike. Zapisan je i njezin titular "S. *Zuane*". Na planu se tada ne vide oznake koje bi potvrdile srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana. Ona će biti ucrtana tek u 18 st., iako je nastala mnogo ranije (*Plan Zadra* koji se čuva u Museo Correr u Veneciji).

gradske ulice, gdje se u osnovi poštivala urbanistička norma jednog rimskog grada. One zajedno pokazuju posebne tipološke odlike, koje se ne pojavljuju kod ostalih primjera bazilikarne arhitekture u Dalmaciji. Njihova zajednička karakteristika jest i korištenje antičke kamene plastike u gradnji sekundarnom upotrebom. Takva plastika se ponajviše interpolirala u izgradnji nosivih konstrukcija, kao što su to stupovi bazilika i ranokršćanskih crkava. Zasigurno je da u periodu kasne antike Zadar kao središte ovog dijela istočnog Jadrana nije imao razvijenu kamenoklesarsku tradiciju, pa su domaći majstori morali upotrebljavati materijal koji im je bio dostupan u blizini. Od gradskih bazilika samo je jedan primjer koji je svojim dimenzijama i izgledom, pa i karakterom drugačiji od ostalih. Radi se o bazilici sv. Ivana na Relji (izvan grada). Mnogo je većeg oblika, imala je upisanu apsidu u tijelo građevine, a uz to je jedina bila cemeterijalnog karaktera.⁴⁹ Pojava upisane apside u arhitekturi je vrlo rijetka na zadarskom području; sličan primjer pronađen je za sada samo kod crkve sv. Kasijana u Sukošanu. I crkva sv. Andrije na zadarskom poluotoku drugačija je od ostalih jer svojim jednobrodnom prostorom odudara od trobrodne forme koju imaju sve tadašnje ranokršćanske bazilike. Zanimljivo je što ona zauzima upravo prostor oratorija na tom mjestu, koji joj je poslužio kao model u toj ranoj fazi izgradnje (pretpostavlja se da je to bio sam početak 5. st.).

Tijekom 6. st., u zlatno doba Justinijanove obnove, dograđuje se katedralni sklop sv. Petra. Tada katedrala dobiva krstionicu (oblik dviju šesterokutnih prizmi), a s istočne strane katekumenej. Pod utjecajem arhitekture Ravenne i Aquileje (6. st.) katekumenej je imao poligonalnu apsidu, kao i do danas sačuvan podni mozaik. To su nam važni pokazatelji utjecaja u arhitekturi koji u to vrijeme dolaze sa susjedne talijanske obale. Dograđuju se i druge crkve u gradu, a na području zadarskog agera nastaje najveći broj novoizgrađenih crkava, koje u nekim slučajevima pokazuju i inovativne pojave u arhitekturi.

U razdoblju ranog srednjeg vijeka sve zadarske bazilike zadržavaju svoju ulogu u funkciji kulturnih građevina. Pregradnja unutrašnjeg prostora crkava, ako je i postojala, izvršena je uz korištenje prostora i gabarita prethodne ranokršćanske bazilike. Skulptura je u bazilikama temeljena na ranokršćanskoj tradiciji. Većinom se radi o plitkoreljefnoj pleternoj plastici na kamenom namještaju interijera, najviše na oltarnim pregradama. Ukrasne površine nalazile su se na ciborijima, ambonima, nadvratnicima, te na kapitelima i impostima stupova.

Za arhitekturu zadarskog prostora karakteristična je upotreba titulara posvećenih sv. Ivanu Krstitelju, sv. Mariji (Gospi) i sv. Petru, po uzoru na katedralu. Oni su se najčešće i dalje upotrebljavali kroz stoljeća, vezani za tradiciju određenog kulturnog

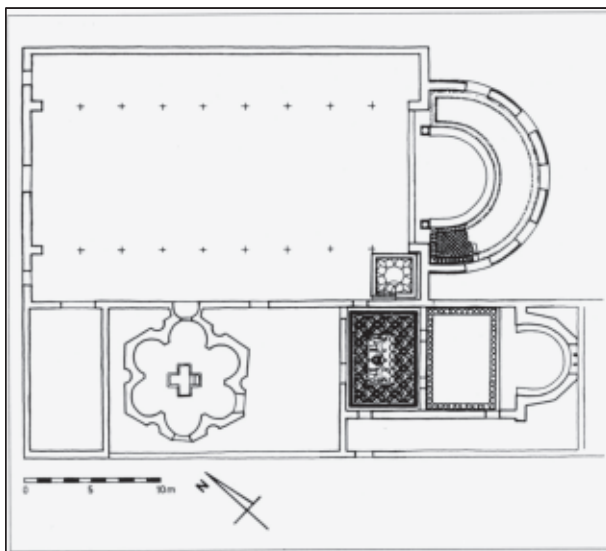
⁴⁹ Gradnja cemeterijalnih bazilika zasebna je pojava koja je vrijedna detaljnih istraživanja. Povezana je uz rani razvoj kršćanstva. S prvim liturgijama podizale su se male edikule, memorije ili martirije, što za zadarsko područje nije karakteristično. U kasnijem su se periodu gradile bazilike u kojima se nastavila tradicija kulta.

mjesta. Uz ranokršćansku povijest ovog prostora veže se i nedovoljna spoznaja o pojavi prvih kršćanskih mučenika, koje Zadar, za razliku od Salone, Sirmiuma ili Rima, nije imao. Nedostatak raširenosti njihova kulta u samom gradu uvjetovalo je stvaranje takve crkvene arhitekture koja je bila bez memorijskih objekata.

U kasnijim stoljećima većina zadarskih ranokršćanskih crkava doživjela je promjene, što zbog širenja i planiranja gradskog rastera i jačanja njegovih fortifikacija, a dijelom i zbog bombardiranja u II. svjetskom ratu. Neki su objekti imali totalne prenamjene prostora, ne često u pozitivnom i adekvatnom obliku.

Na kraju zaključnih riječi bitno je istaknuti da je za proučavanje ranokršćanske arhitekture na prostoru Zadra i njegove okolice važno pravilno interpretiranje crkvenih spomenika i njihova točna ili približna datacija. To se ponajprije odnosi na datiranje njihove obnove u period ranog srednjeg vijeka, što je dugi niz godina u literaturi bilo zanemareno, a na taj način je i njihov kontinuitet bio negiran. U donošenju pravilnih zaključaka ne treba zanemariti poteškoće pri otkrivanju rezultata arheoloških istraživanja, koja su u većini slučajeva neobjavljena. Iz toga razloga, neophodan je uz proučavanje literature odlazak na teren i rekognosciranje prostora današnjih zadarskih crkava, nekada ranokršćanskih bazilika.

ILUSTRACIJE

Sl. 1. Zadar, ranokršćanski biskupski kompleks (prema P. Vežiću)

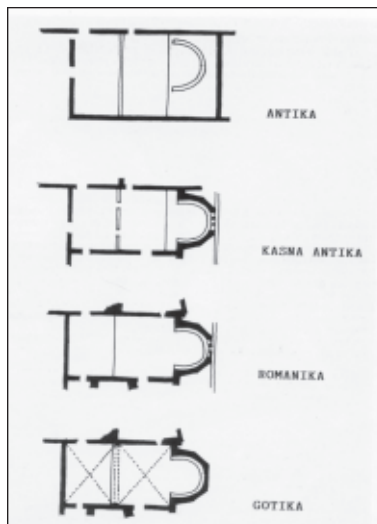
Sl. 2. Krstionica ranokršćanske katedrale

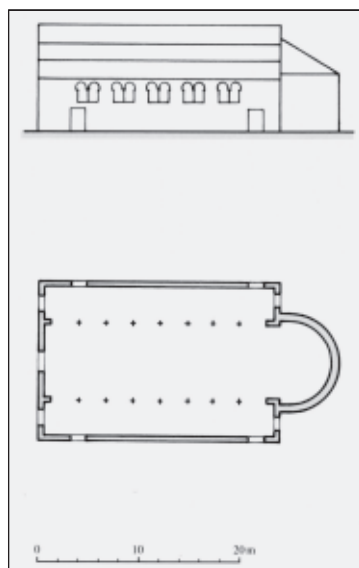
Sl. 3. Trifora u tjemenu apside katekumeneja ranokršćanske bazilike

Sl. 4. Detalj mozaika s temom "Izvor života" (u podu katekumeneja)

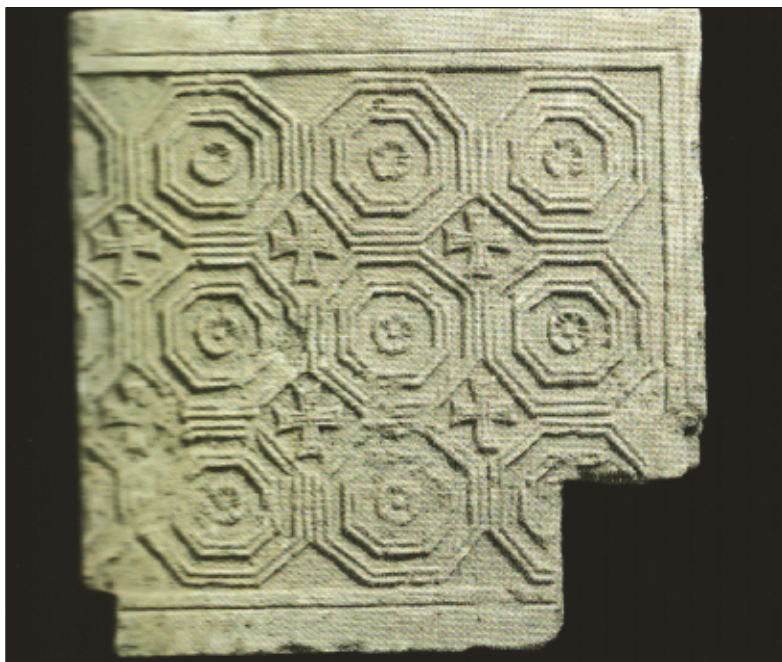
Sl. 5. Tlocrtni prikaz razvojnih faza katekumeneja od oratorija do sakristije

Sl. 6. Tlocrt bazilike sv. Tome (prema P. Vežiću)

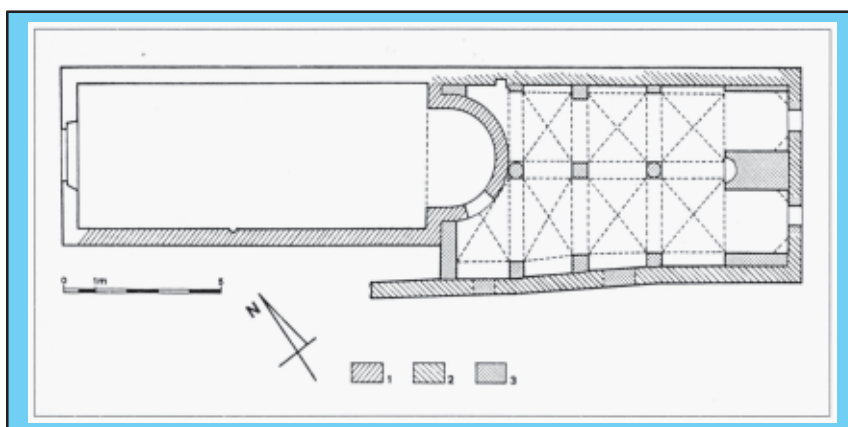
Sl. 7. Južni zid s biforama na bazilici sv. Tome

Sl. 8. Ulomak pluteja iz bazilike sv. Tome

Sl. 9. Motiv križa na gotičkom portalu bazilike sv. Tome

Sl. 10. Tlocrt dvojnih crkava sv. Andrije i sv. Petra Starog (prema I. Petricioliju)

Sl. 11. Pogled prema apsidi crkve sv. Andrije iz crkve sv. Petra Starog

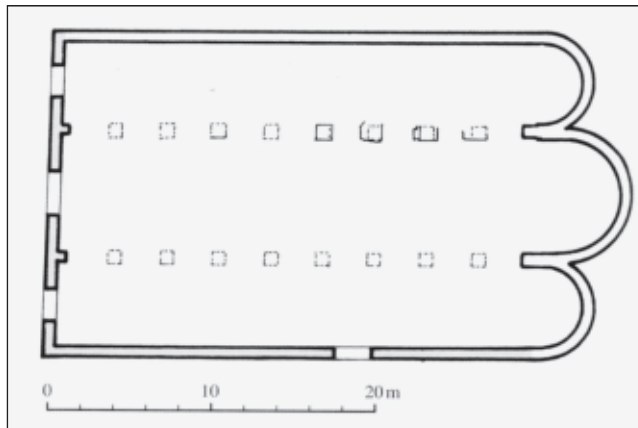
Sl. 12. Arhitrav iz bazilike sv. Marije Velike

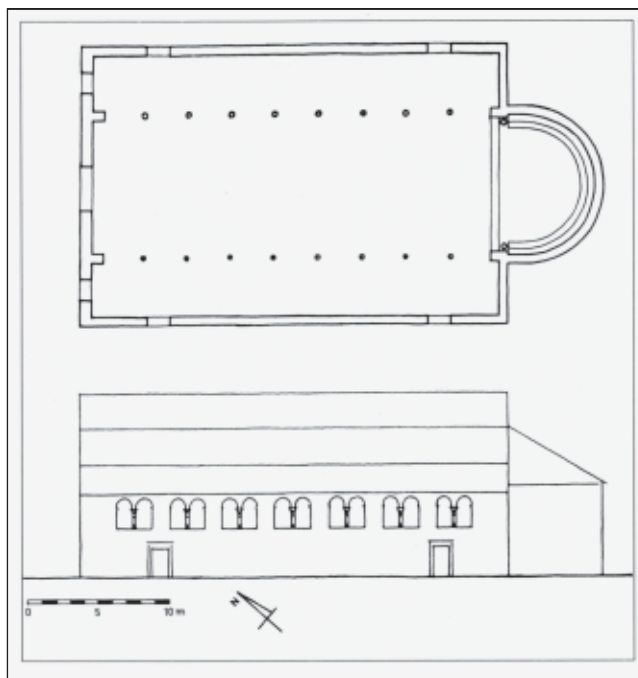
Sl. 13. Detalj križnog svoda u crkvi sv. Petra Starog

Sl. 14. Antičke baze stupova u crkvi sv. Petra Starog

Sl. 15. Grafička rekonstrukcija tlocrta bazilike sv. Marije Velike

Sl. 16. Tlocrt bazilike sv. Stjepana (prema P. Vežiću)

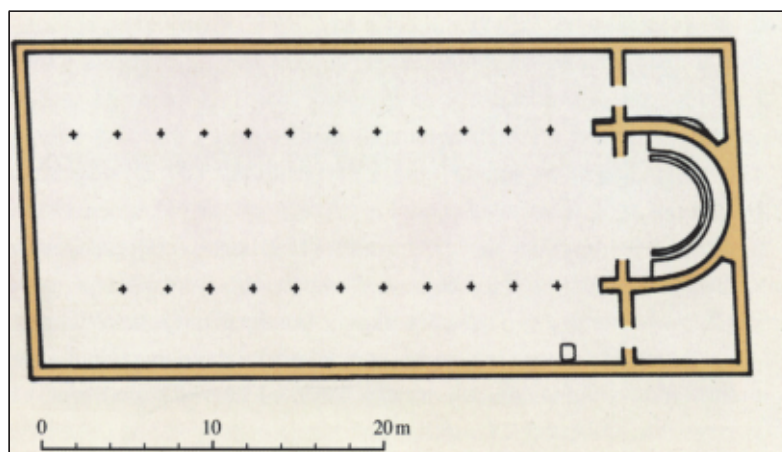
Sl. 17. i 18. Pogled na sjevernu kolonadu
i detalj stupa južne kolonade bazilike sv. Stjepana

Sl. 19. i 20. Pogled na bifore bazilike sv. Stjepana (detalj)

Sl. 21. Bazilika sv. Ivana Krstitelja (nakon konzervacije)

Sl. 22. Tlocrt bazilike sv. Ivana

Ana Jordan Knežević

EARLY CHRISTIAN CHURCHES WITH A CONTINUITY INTO
THE PRE-ROMANESQUE PERIOD IN ZADAR

Summary

The paper deals with the early Christian architecture with a continuity into the Pre-Romanesque period in Zadar. The churches in the area of the town and its suburban areas are analysed. These are the basilicas of St. Peter, St. Thomas, St. Stephen, St. Mary Major, St. John on Relja and a church of a simple form which came about by adapting the ancient space of St. Peter and Andrew. All the basilicas in Zadar had a very similar (almost identical) form emulating the first erected monumental Basilica of St. Peter, around which a whole bishop complex of the town would develop. Such emulation of architecture is connected with the closed Zadar peninsula, which was subject to mutual influences. Basilicas were put up in the areas of public buildings following a rather regular pattern of Roman streets. All the churches had continuity into the Pre-Romanesque period when they were all partially reconstructed or their interior was renovated. The already existing early Christian saints (*titulari*) were kept, and most often the churches were dedicated to St. Peter, St. Mary and St. John.

Key words: Zadar, early Christian churches, continuity, Pre-Romanesque period.